

Mateo Žagar*

Lovranski glagoljski abecedariji

U ovome preglednom, usporedbenom radu raspravljat će se o važnosti i posebnosti triju glagoljskih abecedarija iz XV. st. ugrebanih u zidne slike lovranske župne crkve Svetoga Jurja. Predočit će se njihove tipičnosti i posebnosti u odnosu na druge dosad pronađene ugrebane glagoljske abecedarije, osobito prema najstarijem – Ročkom glagoljskom abecedariju iz XII. st. Obratit će se pozornost na slovni sastav i odnos prema očekivanom onodobnom grafemskom inventaru, na oblike predočenih slova, na njihovo pozicioniranje u odnosu na konkretnu podlogu. Pritom će se razmatrati i općenitije tekstne posebnosti ove minijaturne tekstne vrste.

Ključne riječi: *paleografija, glagoljica, abecedariji, Lovran*

Već je gotovo i laicima jasno da se govoreći o glagoljskim abecedarijima (ili *azbukividnjacima*, kako su ih naši autori zvali u ranome novom vijeku) zapravo misli na epigrafski materijal – ugreban niz azbučnih slova u tvrd materijal, najčešće na freske, zidne slikarije ili tek na žbuku. Puna je istina, međutim, da abecedarija ima zapisanih i u knjigama – gdje stoje kao službeni i osnovni tekst u glagoljskim rukopisnim i tiskanim kodeksima – ponajviše u početnicama tiskanima od XVI. st, ili kao usputna zabilješka rukom na marginama stranica kakvog rukopisnog kodeksa (npr. u *Bribirskom brevijaru* iz 1470).

Dok nam je njihova nastavna, službenopoučna dimenzija sačuvana samo u nekoliko otisnutih početnica, iako je vjerojatno neki tip priručnika za učenje pisanja i tada postojao, ugrebeni abecedariji odražavaju sasvim drugi aspekt procesa učenja. Kao i velika većina drugih grafita, i abecedariji su uzgredni, neslužbeni zapisi, kojima je pak osnovna namjera bila uvježbavanje poznavanja slovnoga inventara, tek donekle i slovnih oblika. Vrlo je važno da takvi abecedariji zasi-gurno svjedoče paralelan, zapravo okviran, proces poduke u pisanju

* Dr. sc. Mateo Žagar redoviti je profesor na Katedri za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo Odsjeka za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb. Elektronička pošta: mateo.zagar@zg.t-com.hr.

glagoljicom. Ne može se pouzdano tvrditi, ali vrlo je vjerojatno da je u mjestima gdje su i pronađeni kao grafiti (pa tako i ovdje u Lovranu) postojala organizirana poduka, svojevrsna škola za mlade glagoljaše, dakle žakne (đakone), koji su zasigurno već vladali svojim prvim pismom (zacijelo latinicom). Štoviše, ni u kojem drugom istarskom mjestu nije sačuvana tolika koncentracija grafitnih abecedarija kao ovdje, na vrlo malenu prostoru uz oltar. Upravo su istarske crkve poznate po likovnoj obradi svojih zidnih ploha, pa stoga uparane riječi i ostaju dobro vidljive. Broj pronađenih grafitna, različitog vremena postanka, različitih izvedbi, vrlo uvjerljivo svjedoči o brojnosti kruga prepisivača glagoljskih knjiga. Već i prema tomu, prema brojnosti glagoljskih grafitna u Lovranu, opravdano je govoriti o tome gradu kao jednom od većih pisarskih središta u ranonovovjekovnoj Istri.

Djelimice podudarno sa spomenutom, uvjetno rečeno dimenzijom naknadnog, autoreferentnog ili pokusnog pisanja povezan je i nastanak *ksenografskih abecedarija*, koji se upisuju kao dodatak nekim neglagoljičkim kodeksima kako bi se nevježe, one koji bi htjeli doznati više, sustavno uputilo u novo pismo (npr. u zapisima Jurja iz Slavonije u jednom latinskom kodeksu iz XIV. st. ili pak u *Radosavljevu zborniku*, bosaničkom spomeniku iz sredine XV. st). Iz starijih stoljeća srednjega vijeka, kada je glagoljica nerijetko mogla biti i prvim pismom (pogotovo u nekim regijama) i kada se usvajala ranije, u mlađoj dobi, sačuvan je i manji broj abecedarija – bilo cjelovitih, bilo u fragmentima.

Treba osobito istaknuti da se upisivanjem u oličenu žbuku, pa makar ona i bila svježija pa time i podatnija za pisanje, nikako nije mogla postići ista tehnika pisanja kakva se zahtijevala povlačenjem pera po pergamentu, dakle elastičnim sredstvom kojim se ispušta odgovarajuća količina tinte, po meku materijalu koje može tu tintu u optimalnoj mjeri upiti. Kao što vrijedi i za sve grafite, a pogotovo za uklese u kamen, ni slova abecedarija ne mogu odraziti pravilne proporcije slovnih dijelova (jer nisu pisani u crtovljem omeđenom četverolinijskom retku), kao što se iz njih ne može prepoznati ni slovni duktus, tj. karakteristična pravila o redosljedu i smjeru upisivanja linija, što se odražava na toliko – za uglatu glagoljicu – prepoznatljiv odnos okomitih tankih i horizontalnih debelih linija, što je popraćeno nužnim ostrim uglovima i reduciranom oblosti. Spomenimo da je ovo teren na kojemu su se i hrvatski filolozi, paleografi, i žešće sukobljavali, a neka nerazumijevanja ostala su živa sve do današnjih dana (posebice u pogledu rekonstruiranja izvorne glagoljice na temelju stanja u kamenim zapisima).

Kako god bilo, unatoč svemu netom spomenutom, ne smijemo posve odbaciti važnost zasvjedočenih oblika slova: to se ponajprije tiče prisutnosti ili odsutnosti pojedinih slovnih dijelova (naprimjer subskript kod slova *kako*) ili pak njihove orijentacije (npr. kod gornjeg slovnog oka slova *dzêlo*). Sve ostalo (naprimjer stupanj uglatosti, dubina slovnih oka, proporcionalni odnosi slovnih dijelova) zapravo može biti prijeporno. U svakom slučaju, pri procjeni starosti grafita (a osobito abecedarija čije pisanje ne podrazumijeva „slijevanje“ teksta, jer svako je slovo vlastiti identitet u nizu, pa stoga ne podliježe koordinaciji) treba jako biti oprezan s ovim mjerilom, i nipošto se ne treba oslanjati samo na njega, ni primarno na njega.

Doveli smo u pitanje važnost različitosti slovnih oblika u grafitima, time i u abecedarijima, za njihovo datiranje, kao i za proučavanje razvoja glagoljičkog pisanja, pa se pitamo – što je onda tako važno u našim abecedarijima, zašto upravo najprije k njima pohrlimo pažnjom kada ih negdje prepoznamo? Razlog se dakako krije u inventaru: grafemskome i („i“ a ne „ili“) – slovnome. (Slovo i grafem naime ne poimamo isto: grafem je u izravnoj korelaciji s fonemom, a može se sastojati od više slova; kako u latinici, tako i u slavenskim pismima.) Redosljed pak upisanih slova također je važan jer odražava odnos prema brojevnom ustroju. Grafemski sastav dakle odražava jezično stanje (kao i kroz fonemski niz), nedostatak u azbukvi nekih grafema (npr. jusova, tj. slova za nazale, ili jerova, tj. slova za poluglase) kojih je bilo u starijim fazama pisanja – zasigurno upućuje na veću mladost dotičnog abecedarija. Slovni sastav može također biti raznolik: naprimjer za grafem *myslite* mogu stajati dva različita slova – stari granati oblik ꝛ ili mlađi ćirilički odnosno latinički ꝛ; glas /j/ bilježi se s nekoliko mogućih slova, ili se pak uopće ne bilježi, označavanje palatalnosti nekih glasova i sl. Upravo je dakle ta mjera raznolikosti grafemskoga odnosno slovnoga inventara paleografu, kao i jezičnom povjesničaru, od najveće važnosti. Naprimjer, u znamenitom *Ročkom glagoljskom abecedariju*, nastalom nedaleko od Lovrana, samo „preko Učke“, puno je manje važan izgled tamošnjih slova (za koji Branko Fučić također piše da odražava „formativno razdoblje“ hrvatske glagoljice, dakle ono XII. st) od inventara.¹ Upravo prema činjenici da su ondje zapisani i stari *jor* (u obliku ključa) te slovo za prednji prejetirani nazal, ali i uključeno latiničko/ćiriličko ꝛ, te da stoji i štapić (I) kao drugi znak (slovo) za poluglas, govori u prilog i većoj pomlađenosti. Da je posrijedi razdoblje oko 1200. godine dakako je

¹ Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, JAZU, Zagreb, 1982., str. 304–305.

konstrukt, tek relativno datiranje. Nije rijetko da su takva datiranja često u raskoraku sa stvarnima (kao što je, naprimjer, ono *Bečkih listića* koje se postavlja u XI. stoljeće, za razliku od *Bašćanske ploče*, gdje je odrednica oko 1100. godine doista vrlo vjerojatna, jer proizlazi iz sadržaja teksta).

U okvirima predočene metodologije možemo pristupiti i *Lovranskim abecedarijima*, četirima grafitima iz župne crkve Svetoga Jurja, za koje pouzdano znamo da nisu stariji od tamošnjih fresaka, odnosno da su „pisani“ sedamdesetih godina XV. st. Dva od njih osobito su važna po svojoj potpunosti, jer uz njih uopće među hrvatskom epigrafikom kao potpune nalazimo, uz spominjani *Ročki*, samo abecedarij u Barbanu (u crkvi Svetoga Jakova, pod brojem 10 u Fučićevoj monografiji, doduše s ispuštenim slovom *C* na 27. mjestu).² U Humu su dva tek započeta, i to u crkvi Svetog Jeronima (do slova *K* pod brojem 18, te do slova *V* pod brojem 32 Fučićeve monografije),³ a dva djelimična nalazimo i u Draguču u crkvi Svetoga Elizeja – pod brojem 18 (do slova *Z*) i 30 (do slova *Ĵ*).⁴

Slika 1. Sjeverni zid crkve Sv. Jurja, na kojemu se nalazi najveći broj glagoljskih grafitia. Snimio F. Sterle, 2014.

² Isto, str. 43.

³ Isto, str. 196, 198.

⁴ Isto, str. 134.

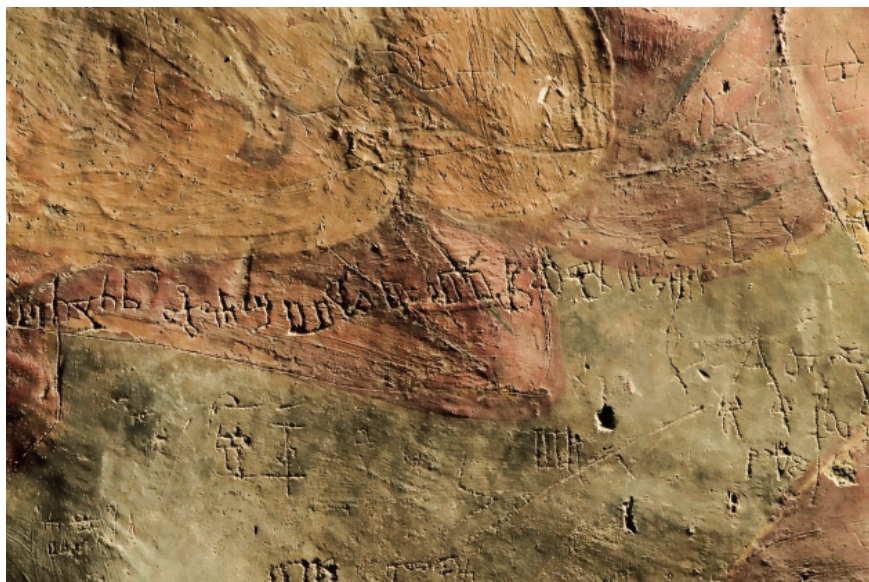
Slika 2. Južni zid crkve Sv. Jurja, slabo očuvan ciklus fresaka s prikazom mučeništva Sv. Jurja. Snimio F. Sterle, 2014.

Prvi je grafit (br. 5 po Fučićevoj monografiji; ovdje *Slika 3*) ispisan uz prikaz raspeća (uz mnoge druge grafite), kao nastavak prethodnoga grafita koji je napisan 1496. g. (br. 4) i koji je upisan na tlu, na ljubičastoj Kristovoj haljini i na goljoj nozi prvog vojnika koji baca kocku.⁵ S obzirom na to da ni drugi grafiti nisu datirani poslije sredine XVI. st, i njihova je datacija vrlo bliska stvarnoj. Započinje znakom križa te slijedi niz do slova *L*. Obrnut položaj slova *B* i *Z* (s glavnom osovinom smještenom desno, a ne lijevo), nevješta izvedba naprimjer slova *I*, upućuju na to da je učenik zapravo bio početnik. Slova su pisana bez ikakve pomoćne vodoravne linije, pa i taj nedostatak potrebe da si olakša ispis upućuje ili na još uvijek nedovoljnu izobraženost žakna odnosno budućega pisara, ili pak na svojevrsnu dekadenciju pisanja (ako, naprimjer, dotične ruke više tim pismom ne pišu).

Drugi abecedarij nalazi se također uz raspeće, na zelenoj pozadini, desno od ramena trećeg vojnika i preko okomitih razdjelnih bordura (br. 31 prema Fučićevoj monografiji; ovdje *Slika 4*).⁶ Sadržava, što je vrlo bitno, potpun azbučni niz kakav je tada bio u uporabi, dakle 33 slova. Azbučni je to niz još funkcionalno preopterećen (i sa slovima *iže* uz *i*, i sa *ot* na mjestu *on*). Osobito je zanimljivo što i na njegovu kraju, zapravo kao i u *Ročkome abecedariju*, stoji slovo u obliku

⁵ Isto, str. 234.

⁶ Isto, str. 238.

Slika 3. Prvi glagoljski abecedarij. Snimio F. Sterle, 2014.

Slika 4. Drugi glagoljski abecedarij. Snimio F. Sterle, 2014.

dvostrukoga *E* (koje se doduše jako slabo vidi), a kojemu su sastavni dijelovi okrenuti u zrcalu, upravo kako je izgledalo u staroj glagoljici slovo za prejetirani prednji nazal $\mathfrak{E}$ /jeⁿ/. Poznajući naprimjer stanje u *Prvotisku*, vjerojatno je pretpostaviti da se to slovo, sačuvano u znak kontinuiteta prema staroj glagoljici, koristilo u XV. st. na prostoru

Istre kao slovo za fonemsku skupinu /je/, a razlog upravo takva oblika zasigurno je kontinuitet sjećanja na oblik slova za prejetirani prednji nazal. U grafetičkoj funkciji *jera* pojavljuje se samo štapić (Fučić je u ispisu napisao apostrof, no dobro se u izvorniku vidi da je posrijedi izdužena linija, dakle štapić), sve to posve sukladno ustvrđenoj stvarnoj dataciji. Slova *šta* i *jat* zamijenila su mjesta. Ispred *ju* stoji tako *šta*, a iza slova *ot* – *jat*. Branko Fučić upozorava na činjenicu da takav položaj *jata*, na 26. mjestu u azbučnom nizu, znači i to da on označuje i brojnu vrijednost 800. Činjenica pak da je i u trećem grafitu *jat* na istome mjestu svakako sugerira da nije riječ o slučajnosti. Prema novijim istraživanjima grafematskoga i slovnog sastava izvorne glagoljice, izvorni položaj grafema *šta* (i to izvorno za palatalno /kʷ/) bio je između dva slova za poluglase, a u našim dvama abecedarijima i stoji iza jednoga od njih. Još u prvim stoljećima pisanja glagoljicom to bi slovo bilo pomaknuto naprijed, na mjesto nestaloga slova *P2* (za glas blizak /f/), dakle na mjesto brojne vrijednosti 800.⁷ Prema svemu navedenom, stanje u lovranskim abecedarijima, gdje *šta* stoji na svome „starome“ mjestu, upućuje na kontinuitet prema najstarijim predlošcima, još dakle prije XII. st, odakle potječu najstariji sačuvani glagoljski abecedariji. Činjenicu pak da se iza slova *ot* pojavljuje ovdje slovo *jat* – tek treba protumačiti, a nije isključeno da je tomu presudila svojevrsna zamjena zbog sličnosti oblika tih dvaju slova. Da se pak pozicija slova *šta* uz *jer* ne može tumačiti nekim banalnijim razlogom, govori i činjenica da je isti raspored zasvjedočen i u spominjanom *Ročkom glagoljskom abecedariju*, s prijelaza XII. u XIII. st. (između *jera* /u obliku štapića/ i slova *ju*). Također, zbog takva odnosa pozicija tih dvaju slova, moguće je da je riječ o naknadnom poravnavanju azbučnog rasporeda prema starijim uzorima (*šta* na kraju alfabeta), što je onda za posljedicu imalo popunjavanje „praznog“ mjesta *jat*om.

Vrlo je u paleografskom smislu zanimljiva činjenica da su slova upisana nakon što je povučena glavna gornja linija, kako bi proces koordinacije slova tekao kao u tekstu, u kakvoj knjizi, vjerojatno liturgijskoga sadržaja (kako je tada već bilo gotovo isključivo prilično za ustavnu uglatu glagoljicu). Što se oblika slova tiče, čini se da je i ovdje nevježa bio posrijedi: glavna osovina slova *B* postavljena

⁷ O problematici vezanoj za pitanje nestaloga slova *P2* usp. rasprave: Tkadlčik, Vojtěch, „Dvě reformy hlaholského písemnictví“, *Slavia*, sv. XXXII, 1963., str. 340–366; Marti, Roland, „Slavische Alphabete in nicht-slavischen Handschriften“, *Kirilo-Methodievske studii*, sv. 8, 1991., str. 139–164; Koch, Christopher, „Das Bamberger glagolitische Alphabet“, u: Dürrigl, Marija-Ana – Mihaljević, Milan – Velčić, Franjo (ur.), *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Staroslavenski institut – Krčka biskupija, Zagreb – Krk, 2004., str. 435–452.

je s desne strane, zadnjih nekoliko slova nemotivirano se počinje spuštati ispod osovinske linije koja je vodila redak. Ostali oblici posve odgovaraju spomenutoj dataciji, kada je ustavna glagoljica temeljito već standardizirana. Zanimljivo je, kako se čini na teško čitljivom materijalu, da slovo *E*, baš kao i u *Prvotisku*, nema središnje crtice okrenute nadesno.

Treći abecedarij (grafit br. 45 u Fučićevoj monografiji; ovdje *Slika 5*), također potpunog sastava, nalazi se na južnome zidu, pri prikazu Svetoga Jurja vezanog konjima za noge.⁸ Najteže je od svih čitljiv. Ipak, Fučić ga je svrstao pri sam kraj XV. st, poslije dovršenja zidnih slika (iza godina 1470–1479. g), no ne navodi kriterije na koje se oslonio. Sastava je sličnoga kao i *Drugi abecedarij*, pa i *jat* stoji na mjestu *šta* (iza *ot*), s brojnom vrijednosti 800. Zanimljivo je da *jer* Fučić vidi tek u obliku apostrofa (no i tada, vjerojatno zbog nepouzdanje prepoznatljivosti, označen upitnikom), i to iza *jata*, a prije slova *ci*.

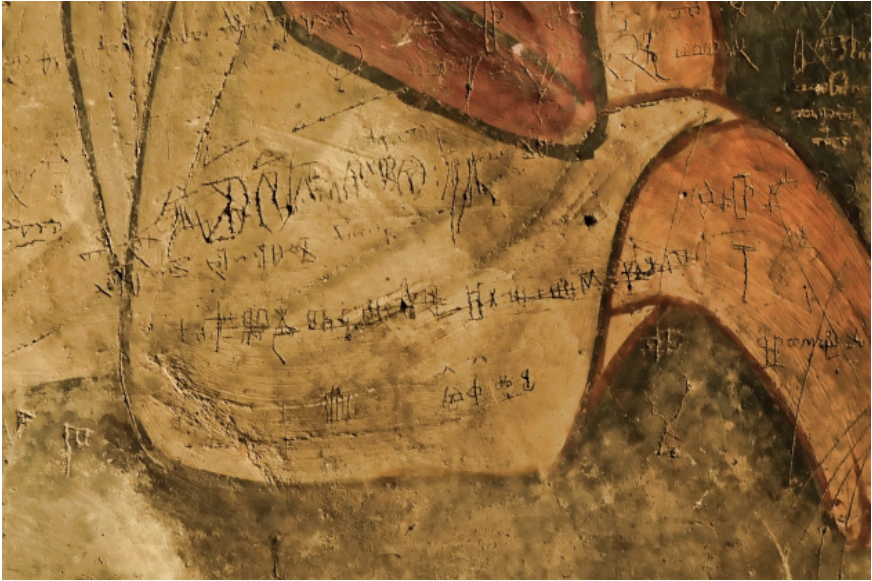
Slika 5. Treći glagoljski abecedarij. Snimio F. Sterle, 2014.

Četvrti lovranski abecedarij (nakon posljednjeg, trećega, po redoslijedu u Fučićevoj monografiji; ovdje *Slika 6*) nalazi se također uparan na raspeću, i to na nozi trećega vojnika, a kod Fučića predložen je pod brojem 28, no bez ikakva opisa.⁹ Stoji samo vrlo široko zacrtana datacija: od XV. do XVII. st. Također, kao i *Prvi grafit* počinje znakom

⁸ Fučić, Branko, nav. dj., str. 240.

⁹ Isto, str. 237.

Slika 6. Četvrti glagoljski abecedarij. Snimio F. Sterle, 2014.

križa, a nema ni pomoćnu zajedničku crtu koja bi bila osovina za koordiniranje slova. Ispisana su slova do *P*, i na kraju gotovo sva slova – zasigurno kao znak neuspješnosti – temeljito precrtana s više crta. Neuspješnost se vjerojatno sastojala u krajnjoj neporavnanosti retka te u lošim proporcijama slovnih dijelova. Oblikom je najneobičnije slovo *G*, koje po jednako povišenim slovnim očima jasno podsjeća na grčku *gammu*. Kod svih drugih slova nema uporišta za datiranje, pa je široko postavljen raspon stoljeća i opravdan.

Opisani glagoljski azbučni grafiti, najgušće koncentrirani upravo u lovranskoj župnoj crkvi Svetoga Jurja (pored abecedarija u Roču, Humu, Draguču i Barbanu), vrijedan su objekt pozornosti. Pa ako i ne možemo kao filolozi/paleografi previše toga novog reći, nove su interpretacije, pa i izmjena optike u skladu s novijim spoznajama, vjerujemo, uvijek dobrodošle.

Literatura

1. Fučić, Branko, *Glagoljski natpisi*, JAZU, Zagreb, 1982.
2. Koch, Christopher, „Das Bamberger glagolitische Alphabet“, u: Dürriegl, Marija-Ana – Mihaljević, Milan – Velčić, Franjo (ur.), *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Staroslavenski institut – Krčka biskupija, Zagreb – Krk, 2004., str. 435–452.
3. Marti, Roland, „Slavische Alphabete in nicht-slavischen Handschriften“, *Kirilo-Methodievske studii*, sv. 8, 1991., str. 139–164.
4. Tkadlčík, Vojtěch, „Dvě reformy hlaholského písennictví“, *Slavia*, sv. XXXII, 1963., str. 340–366.

RÉSUMÉ

Les abécédaires glagolithiques de Lovran

Le présent article comparatif et de synthèse soulignera l'importance et les particularités des trois abécédaires glagolithiques datant du Xe siècle, gravés sur les peintures murales de l'église paroissiale de Lovran, l'église de Saint Georges. Leurs aspects typiques ainsi que leurs particularités seront comparés aux autres abécédaires glagolithiques découverts jusqu'à présent, et tout particulièrement par rapport au plus ancien, l'abécédaire glagolithique de Roč, datant du XIIe siècle. L'attention sera prêtée aux lettres qui composent lesdits abécédaires pour voir si elles correspondent aux lettres employées à l'époque. Ensuite on se concentrera sur la morphologie des lettres et sur leurs particularités par rapport au support sur lequel elles sont gravées. On considérera aussi les particularités textuelles générales de cette forme textuelle menue.

Mots clés: *paléographie, alphabet glagolithique, abécédaires, Lovran*